

Radosław Kubicki

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

MIEJSCE I ROLA RELIGII W POLSKICH USTAWACH ZASADNICZYCH – OD *USTAWY RZĄDOWEJ* DO PROJEKTÓW ZMIANY KONSTYTUCJI RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ WE WSPÓŁCZESNEJ MYŚLI POLITYCZNEJ

Celem rozdziału jest określenie miejsca i roli religii w przepisach konstytucyjnych obowiązujących w Polsce. Przedmiotem badania objęte zostały wszystkie polskie ustawy zasadnicze, w tym z okresu zaborów i współczesne projekty zmiany obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Przystępując do badania poszczególnych konstytucji, najpierw przedstawiano ogólną genezę aktu prawnego oraz wydarzenia mu towarzyszące, w tym celu zastosowano metodę historyczną. Użycie tej metody było także pomocne w kolejnych etapach badania poszczególnych aktów prawnych. Pozwalała ona bowiem między innymi lepiej zrozumieć przyczyny wprowadzanych zmian i nowych przepisów, jak również ogólną konstrukcję aktu prawnego. Następnie zastosowano metodę analizy treści, dzięki której najpierw wyselekcjonowano przepisy dotyczące zagadnień religijnych, które potem charakteryzowano, zwracając uwagę na dwa elementy: ich znaczenia oraz

rozmieszczenia w akcie prawnym. Z kolei dzięki metodzie komparatystycznej dokonano porównania treści konstytucji, co umożliwiło znalezienie wszystkich zmian i nowo wprowadzanych przepisów. Oprócz tego posłużono się metodą statystyczną, którą wykorzystano przy obliczaniu ilościowego i procentowego udziału przepisów dotyczących kwestii religijnych w rozpatrywanych ustawach zasadniczych. Poza tym dokonana analiza wybranych projektów zmiany obowiązującej obecnie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, wnoszonych przez istniejące współcześnie partie polityczne, umożliwiła przedstawienie możliwych kierunków rozwoju prawa konstytucyjnego w Polsce w zakresie problematyki religijnej.

Dwudziestego czwartego grudnia 1789 roku tzw. Sejm Wielki przyjął akt prawny o charakterze ogólnoustrojowym zatytułowany *Zasady do poprawy formy rządu*¹. W praktyce *Zasady...* tylko poprzedziły uchwalenie *Ustawy rządowej*, czyli Konstytucji Rzeczypospolitej z 3 maja 1791 roku.² *Ustawa rządowa* powszechnie uznawana jest za pierwszą ustawę zasadniczą nie tylko w Polsce, ale również w całej Europie, i drugą na świecie (po konstytucji Stanów Zjednoczonych z 1787 roku)³. Ustanowiła ona podstawy ustrojowe Rzeczypospolitej, składającej się z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obowiązywała ona niecałe 15 miesięcy, tj. od 5 maja 1791 roku do 23 lipca 1792 roku⁴.

-
- 1 Zob. *Zasady do poprawy formy rządu*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 157–159; *Prawa kardynalne (1768–1791)*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1947, s. 5, 20–23.
 - 2 Rękopis zawierający treść Konstytucji z 3 maja znajduje się w: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Tzw. Metryka Litewska, dział VII, sygn. 4, k. 75–82.
 - 3 Zob. K. Bauer, *Uchwalenie i obrona Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1991, s. 135–144, 165; J. Kuznecowiene, *Lithuania*, w: *Encyclopedia of World Constitutions*, ed. G. Robberts, New York 2007, s. 544.
 - 4 Zob. Z. Szczańska, *Ustawa Rządowa z 1791 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 45–46, 90; K. Bauer, *Uchwalenie i obrona Konstytucji 3 Maja*, dz. cyt., s. 219–220; Ł. Kądziela, *Rok realizacji reform majowych (1791–1792)*, w: *Rok monarchii konstytucyjnej. Piśmiennictwo polskie lat 1791–1792 wobec Konstytucji 3 Maja*, red. T. Kostkiewiczowa, Warszawa 1992, s. 7–27; R. Kubicki, *Współczesne znaczenie polityczne i społeczne Konstytucji 3 maja w Polsce i na arenie międzynarodowej*, w: *Państwo i prawo wobec wyzwań u progu trzeciej dekady XXI wieku*, red. R. M. Czarny, Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Spryszak, Toruń 2020, s. 120–122.

Przepisy odnoszące się do religii można znaleźć w preambule oraz w pięciu artykułach (I, VI, VII, IX, X) Konstytucji z 1791 roku. Biorąc pod uwagę, że cała *Ustawa rządowa* składa się z preambuły i 11 artykułów, można stwierdzić, że kwestie religijne podniesione zostały w aż 50% częściach składowych tej Konstytucji. Natomiast nie licząc preambuły, rozpatrywane zagadnienia zostały zawarte w około 45% wszystkich artykułów analizowanej ustawy zasadniczej. Potwierdzeniem szczególnie ważnej roli problematyki religijnej w *Ustawie rządowej* jest również fakt, że już na jej początku podniesiona została ta tematyka, tj. w preambule i w art. I.

Preambuła i art. VII Konstytucji z 1791 roku odwołują się do Boga. Takie odwołanie zawiera już pierwsze zdanie, otwierające całą badaną ustawę zasadniczą: „W imię Boga, w Trójcy Świętej Jedyne”⁵. Można to interpretować jako oddanie się państwa i narodu polskiego pod Bożą opiekę oraz podkreślenie, że stanowione prawo ma szczególną, uświęconą wagę, dlatego powinno być traktowane z należyтым szacunkiem i powagą. Świadczy to jednak przede wszystkim o szczególnej roli Kościoła rzymskokatolickiego, co potwierdzone zostało w kolejnych przepisach, w tym szczególnie w art. I. Artykuł ten przyznawał bowiem katolicyzmowi status religii panującej w ówczesnej Rzeczypospolitej oraz zakazywał odstąpienia od wiary rzymskokatolickiej. Równocześnie jednak gwarantował wolność wyznania wszystkim innowiercom⁶.

Drugie w kolejności zdanie preambuły stwierdza, że Stanisław August Poniatowski jest królem Polski w pierwszej kolejności z Bożej łaski, a dopiero później dodano, że został on wybrany z woli narodu⁷. Podobnie odniesienie można znaleźć w art. VII, gdzie na każdego króla obejmującego władzę nałożono obowiązek składania przysięgi na Boga i naród, że będzie stał na straży Konstytucji⁸. Takie połączenie tradycji religijnej z ważną rolą

5 *Ustawa rządowa*, w: *Volumina legum*, t. 9, dz. cyt., s. 220.

6 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. I (s. 220).

7 W praktyce Stanisław August Poniatowski został wybrany na króla Polski dzięki poparciu carowej Katarzyny II, a nawet można stwierdzić, że został Polsce narzucony. Zob. J. Kitowicz, *Pamiętniki, czyli Historia polska*, Warszawa 2005, s. 143–144; A. Zgorzelska, *Stanisław August – nie tylko mecenas*, Warszawa 1996, s. 8; K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004, s. 106–121.

8 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. VII (s. 223).

narodu – zgodnie z oświeceniowymi poglądami – było wówczas dosyć oryginalnym rozwiązaniem⁹.

Poza tym warto zwrócić uwagę, że *Ustawa rządowa* nie wskazuje jednoznacznie, jakiego wyznania powinna być osoba obejmująca tron polski. Można się jedynie domyślić, że raczej powinien to być katolik. Art. x zaznacza tylko, że przyszli następcy tronu powinni być wychowywani w sposób religijny, etyczny, w uwielbieniu ojczyzny oraz w poszanowaniu wolności i Konstytucji¹⁰.

Konstytucja w kilku miejscach odnosi się również do dostojników kościelnych. Wśród kompetencji króla wymieniono między innymi prawo do nominowania biskupów¹¹. Biskupi mają także prawo zasiadania z urzędu w senacie¹². Oprócz tego podkreślona została ważna rola prymasa jako przełożonego polskiego duchowieństwa i prezesa Komisji Edukacji Narodowej, a w razie zaistniałej potrzeby również regenta¹³.

Poza tym *Ustawa rządowa* zrównywała w prawach szlachtę, przyznając jej prawo do piastowania urzędów i zasiadania w sejmie, bez względu na wyznaną religię¹⁴. Jednak jedna z tzw. ustaw okołokonstytucyjnych¹⁵, czyli mających stanowić uzupełnienie i uszczegółowienie przepisów zawartych w Konstytucji, zatytułowana *Sejmy* i wydana 13 maja 1791 roku, a więc zaledwie 10 dni po uchwaleniu *Ustawy rządowej*, zastrzegła, że urząd ministra powinien pełnić majątny szlachcic wyznania rzymskokatolickiego¹⁶. Skoro jednak Konstytucja z 3 maja wprowadzała zasadę nadrzędności tego aktu prawnego nad innymi i sama stanowiła o równości szlachty w staraniu się o wszelkiego rodzaju urzędy, można stwierdzić, że przywołany przepis zawarty w ustawie o sejmach nie powinien być przyjęty i uznawany. Jednak

9 Zob. też: A. Dziadzio, *Konstytucja 3 maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych Oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo” 6 (2006) nr 4, s. 163–177.

10 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. x (s. 225).

11 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. vii (s. 223).

12 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. vi (s. 222).

13 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. vii, ix (s. 223–224).

14 Zob. *Ustawa rządowa*, dz. cyt., art. ii (s. 220).

15 Zob. W. Uruszczak, *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, „Kra-kowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013 nr 6(3), s. 247–258.

16 Zob. *Sejmy. Prawo uchwalone dnia 13 maja 1791 r.*, Kórnik 1985, art. xiv, ust. 18 (s. 106).

nie został on wówczas zakwestionowany. Także przez współczesnych badaczy przedmiotu uważany jest za wiążący¹⁷.

Po rozbiorach Pierwszej Rzeczypospolitej, w następstwie zawartych przez Francję z Rosją i Prusami traktatów w Tylży w 1807 roku, powstało Księstwo Warszawskie, stanowiące namiastkę odrodzonej, polskiej państwowości¹⁸. Początkowo Komisja Rządząca, która pełniła funkcję polskiego rządu tymczasowego, dążyła do przywrócenia Konstytucji z 3 maja 1791 roku.¹⁹ Nie udało się jednak tego osiągnąć, a 22 lipca 1807 roku cesarz Francuzów Napoleon Bonaparte podpisał *Statut constitutional du Duché de Varsovie*, czyli *Ustawę konstytucyjną Księstwa Warszawskiego*²⁰. Jej treść przedstawiono stronie polskiej w Dreźnie²¹. Główne zasady zawarte w ustawie zasadniczej miał osobiście podyktować Napoleon, jej projekt miał przygotować Étienne Vincent de Margnolas – pierwszy rezydent francuski w Warszawie, dodatkowo uwzględnione zostały pewne postulaty Komisji Rządzącej, to wszystko jeszcze miał uzupełnić, uporządkować i opracować francuski minister sekretarz stanu Hugues-Bernard Maret²². Nadana Konstytucja bazowała zatem w dużej części na francuskiej myśli konstytucyjnej i została stronie polskiej wprost narzucona (konstytucja okrojowana). Świadczy o tym również fakt, że za jej oryginał uznano wersję w języku francuskim²³.

17 Zob. Z. Szcząska, *Ustawa Rządowa z 1791 r.*, dz. cyt., s. 68; P. Bała, *Pod wezwaniem Boga czy Narodu. Religia a ustój – studium przypadku polskich konstytucji*, Warszawa 2010, s. 128.

18 Zob. *Traktat zawarty pomiędzy Francją a Prusami, Tylża, 9 lipca 1807 r.*, w: *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. 1, Warszawa 1954, art. xv (s. 18); *Traktat pokojowy francusko-rosyjski z 25 czerwca/7 lipca 1807 r.*, w: *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795–1918*, wyd. M. Kallas, M. Krzymkowski, Warszawa 2006, art. v i in. (s. 47).

19 Zob. M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985, s. 60.

20 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, „Dziennik Praw” 1 (1810), s. 1–XLVII.

21 Zob. S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1997, s. 42.

22 Zob. B. Grochulska, *Małe państwo wielkich nadziei*, Warszawa 1987, s. 22; M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, dz. cyt., s. 110–113.

23 Zob. W. Sobociński, M. Senkowska-Gluck, *Źródło prawa i poznania prawa*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 70–71.

Do problematyki religijnej odnosi się w sumie 10 artykułów zawartych w Konstytucji Księstwa Warszawskiego, tj. art. 1, 2, 3, 11, 23, 24, 32, 58, 59 i 83. Cała rozpatrywana ustawa zasadnicza składała się z 89 artykułów pogrupowanych w 12 tytułach. Artykuły odnoszące się do religii stanowią zatem około 11% wszystkich artykułów Konstytucji. Pomimo że wydaje się, że są one porzucane po całej *Ustawie konstytucyjnej*, tak naprawdę najważniejsze są dwa lub trzy pierwsze artykuły, które zostały umieszczone w pierwszym, nienazwanym tytule Konstytucji, stanowiąc 75% jego zawartości²⁴. Można zatem stwierdzić, że zostały one w dużej części zgrupowane w jednym miejscu, a w dodatku umieszczone na początku Konstytucji, co teoretycznie powinno wskazywać na szczególną ich wagę.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego uznawała katolicyzm za religię stanu²⁵. Tego określenia nie utożsamiano jednak z religią państwową, jak było w Konstytucji z 3 maja 1791 roku, ale interpretowano zwięźle jako uprzywilejowanie w ceremoniale państwowym²⁶. Z kolei art. 2 *Ustawy konstytucyjnej* z 1807 roku stanowił wolność wyznania²⁷. Natomiast reszta przepisów zawartych w Konstytucji odnosiła się do organizacji i roli Kościoła rzymskokatolickiego przede wszystkim w strukturze władzy cywilnej. Plebani i wikariusze dopuszczeni zostali do udziału w zgromadzeniach gminnych²⁸. Określona została ilość biskupów wchodzących w skład senatu (art. 23 i 32) i sposób ich mianowania (art. 24), wskazując przy tym, że dostojnikiem tym może zostać tylko obywatel Księstwa (art. 83)²⁹. Poza tym za wzorem francuskich doświadczeń administracyjnych kwestie zarządzania państwem powierzono pięciu ministrom resortowym, z których najważniejszym był minister spraw wewnętrznych i czci religijnych³⁰.

24 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt. tytuł I (s. II–III).

25 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 1 (s. II–III).

26 Zob. M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa*, dz. cyt., s. 148.

27 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 2 (s. II–III).

28 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 58 i 59 (s. XXVIII–XXXI).

29 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 23, 24, 32 i 83 (s. XII–XIII, XVI–XVII, XLII–XLIII).

30 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 11 (s. VI–VII); P. Cichoń, *Rozwój myśli administracyjnej w Księstwie Warszawskim 1807–1815*, Kraków 2006, s. 23, 26–27.

Oprócz tego już w art. 3 *Ustawy konstytucyjnej* dokonano określenia struktury organizacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego, która miała się składać się z sześciu diecezji³¹.

Wszystko to mogłoby wskazywać na dużą rolę, jaką miał odgrywać Kościół. W praktyce jednak oznaczało to jedynie uznanie niezaprzeczalnego faktu, że katolicyzm był najbardziej rozpowszechnioną religią na obszarze Księstwa Warszawskiego. Nie chciano jednak Kościołowi przyznać roli ważnego podmiotu, ale poddać go ścisłemu nadzorowi i wpleść instrumentalnie w budowany system administracyjny i polityczny. Świadczy o tym na przykład fakt, że na mocy artykułu 69 *Ustawy konstytucyjnej* z 1807 roku prawo cywilne w Księstwie regulował *Kodeks Napoleona*, który między innymi wprowadził śluby i rozwody cywilne³². W związku jednak z brakami wykwalifikowanej kadry urzędniczej funkcje urzędników stanu cywilnego powierzano duchownym, co zmuszało ich do podejmowania czynności sprzecznych z obowiązującym prawem kanonicznym i było powodem sporów z Kościołem³³. Warto również zwrócić uwagę, że całe państwo podzielono na 6 departamentów³⁴, czyli na tyle samo, ile miało być diecezji. Określenie w Konstytucji ilości diecezji oznaczało także, że ich liczbę, a więc strukturę organizacyjną Kościoła katolickiego, można było zmienić jedynie poprzez nowelizację ustawy zasadniczej³⁵. Niewątpliwie

31 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 3 (s. II–III).

32 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 69 (s. xxxvi–xxxvii); K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1981, s. 229.

33 Zob. K. Sójka-Zielińska, *Prawo cywilne*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, dz. cyt., s. 138–139.

34 Zob. *Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, dz. cyt., art. 64 (s. xxxiv–xxxv); J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2003, s. 96.

35 Procedura zmiany Konstytucji Księstwa Warszawskiego nie została uregulowana w ustawie zasadniczej. Art. 86 stanowił jedynie, że król może „dopełniać” *Ustawę konstytucyjną* przy pomocy dekretów, których projekty miały być przedyskutowane na Radzie Stanu. W praktyce w przypadku konieczności wydania przepisów zmieniających w sposób zdecydowany Konstytucję zwracano się o zgodę do Napoleona Bonapartego (lub jego ministra sekretarza stanu), co oczywiście uwarunkowane było ówczesną sytuacją polityczną, ale formalnie mogło być też tłumaczone faktem nadania Księstwu tego aktu prawnego właśnie przez niego. Zob. W. Sobociński, M. Senkowska-Gluck, *Źródło prawa i poznania prawa*, dz. cyt., s. 71.

ograniczało to swobodę rozwoju Kościoła rzymskokatolickiego i uzależniało go od władzy cywilnej. W tym samym kierunku poszły następne uregulowania prawne. Na przykład w 1808 roku wprowadzono pośrednictwo organów państwowych w kontaktach pomiędzy polskim duchowieństwem a Rzymem oraz konieczność uzyskiwania zgody królewskiej na publikację dokumentów papieskich w Polsce³⁶. Powyższy stosunek do Kościoła wynikał z oddziaływania na Polskę rewolucyjnej Francji i występujących wówczas procesów związanych z laicyzacją i dechrystianizacją społeczeństw europejskich³⁷. Szczególnie w kręgach ówczesnej inteligencji religię utożsamiano wtedy z nietolerancją, która prowadziła do wielu nieszczęść, i generalnie postrzegano ją negatywnie³⁸.

Po upadku Księstwa Warszawskiego powrócono do idei przywrócenia Konstytucji z 3 maja 1791 roku. Jednak między innymi z powodu międzynarodowego identyfikowania tej ustawy zasadniczej z tzw. środowiskami reakcyjnymi znowu nie udało się tego osiągnąć. 25 maja 1815 roku car Aleksander I podpisał w Wiedniu *Zasady Konstytucji Królestwa Polskiego*, które miały stanowić podstawę do prac nad przyszłą Konstytucją państwa polskiego³⁹. Wkrótce potem *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego* została oktrojowana przez cara rosyjskiego – 27 listopada 1815 roku została przez niego podpisana, a zaczęła obowiązywać od momentu jej ogłoszenia, co nastąpiło 24 grudnia tego samego roku⁴⁰. Projekt nowej polskiej Konstytucji przygotowany został prawdopodobnie przez ks. Adama Jerzego Czartoryskiego, Aleksandra Linowskiego, Tadeusza Matuszewicza i hr. Ludwika Platę, a ostatecznych zmian dokonał car Aleksander I z własnej inicjatywy

36 Zob. M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa*, dz. cyt., s. 149.

37 Zob. L. J. Rogier, *Wiek Oświecenia i rewolucja (1715–1800)*, w: *Historia Kościoła*, t. 4: 1715–1848, red. L. J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, Warszawa 1987, s. 113–114 i in.; J. Black, *Europa XVIII wieku 1700–1789*, Warszawa 1997, s. 230–234.

38 Zob. J. Bartyzel, *Tolerancja*, w: J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, *Encyklopedia polityczna*, t. 1: *Mysł polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju*, Radom 2007, s. 408 i in.

39 Zob. *Zasady Konstytucji Królestwa Polskiego z dn. 25 maja 1815 r.*, w: *Konstytucje polskie 1791–1921*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1922, s. 40–47.

40 Zob. Z. Stankiewicz, *Królestwo Polskie 1815–1863*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, dz. cyt., s. 226.

i na wniosek hr. Mikołaja Nowosilcowa⁴¹. Natomiast za oryginał uznany został tekst w języku francuskim⁴².

Cała *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego* składała się z 165 artykułów pogrupowanych w 7 tytułów. Tematykę dotyczącą religii podnosiło 13 artykułów (11, 12, 13, 14, 15, 42, 45, 69, 70, 76, 108, 131, 133), a więc ok. 7,8% wszystkich. Były one porzucane niemal po całej Konstytucji, ale pięć pierwszych, następujących po sobie, zostało zgrupowanych w tytule II pt. *Zaręczenie ogólne*.

Najważniejszym artykułem dotyczącym religii w Konstytucji Królestwa Polskiego był art. 11. Przyznawał on szczególną opiekę wyznaniu rzymskokatolickiemu, nie nadawał mu jednak miana religii panującej lub stanu, jak to było w poprzednich ustawach zasadniczych. Stanowił również wolność wyznania oraz zrównywał w prawach wszystkie wyznania chrześcijańskie, a więc zarówno katolicyzm jak i protestantyzm⁴³. Oznaczało to marginalizację prawną religii niechrześcijańskich, w tym przede wszystkim judaizmu. Ludność żydowska została zrównana w prawach dopiero ukazem carskim z 1862 roku.⁴⁴

W Konstytucji z 1815 roku przyznano również ochronę prawną duchowieństwu każdego wyznania, co w praktyce oznaczało również nadzór administracyjny nad wszystkimi kościołami⁴⁵. Następnie gwarantowano nienaruszalność majątku należącego do kościołów rzymskokatolickiego i unickiego (greko-unickiego) oraz zapowiadano doposażenie kapłanów tych kościołów przez rząd na dobrach narodowych⁴⁶. Także duchowieństwo luterańskie i kalwińskie miało otrzymywać wsparcie ze strony władz⁴⁷.

41 Zob. H. Izdebski, *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, dz. cyt., s. 197 i in.

42 Zob. H. Izdebski, *Ustawa konstytucyjna Królestwa*, dz. cyt., s. 198–199.

43 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw” 1 (1816) nr 1, art. 1 (s. 2–3).

44 Zob. *Ukaz Jego Cesarsko-Królewskiej Mości dotyczący uprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, 5 czerwca 1862, „Dziennik Praw” 60 (1862) nr 180, s. 18–33.

45 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 12 (s. 8–9).

46 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 13 (s. 8–9).

47 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 15 (s. 10–11).

Zgodnie z przepisami zawartymi w Konstytucji Królestwa Polskiego władzę wykonawczą w kwestiach kościelnych sprawowała komisja wyznań religijnych i oświecenia publicznego, na czele której stał minister⁴⁸. Podobnie jak w Konstytucji Księstwa Warszawskiego również w *Ustawie konstytucyjnej* z 1815 roku przyznano prawo do udziału w zgromadzeniach gminnych plebanom i wikariuszom⁴⁹. Uzależniono także liczbę biskupów katolickich w senacie od ilości województw⁵⁰. Dodatkowo jednak miejsce w izbie senackiej przyznano biskupowi unickiemu⁵¹. Poza tym stwierdzono, że arcybiskupów i biskupów wszystkich wyznań mianuje król Polski spośród dwóch kandydatów wskazanych przez namiestnika Królestwa Polskiego⁵². Oprócz tego król miał mianować również sufraganów, prałatów i kanoników⁵³. Tak rozbudowany wpływ na politykę personalną kościołów w Królestwie miał ubezwłasnowolnić dostojników kościelnych i zagwarantować ich lojalność. W ten sposób duchowieństwo miało stać się narzędziem wzmacniającym władzę rosyjską. Miało ono bowiem przemożny wpływ na wiernych i na kształtowanie ich postaw.

Ustawa zasadnicza z 1815 roku stanowiła również, że każdy król będzie równocześnie carem Rosji, co oznaczało także, że będzie on wyznania prawosławnego, co zdarzało się po raz pierwszy w historii Polski⁵⁴. Powodowało to też sytuacje, w których dostojników rzymskokatolickich mianować miał władca wyznający prawosławie. Oprócz tego monarchowie i namiestnicy Królestwa mieli składać przysięgę przed Bogiem, że będą przestrzegać Konstytucji⁵⁵. W praktyce jednak dochodziło do łamania przez nich *Ustawy konstytucyjnej*⁵⁶.

48 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 76 (s. 44–47); J. Skarbek, *Kościół katolicki na ziemiach polskich pod zaborami 1773–1848*, w: *Historia Kościoła*, t. 4, dz. cyt., s. 473–474.

49 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 131, 133 (s. 78–83).

50 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 14, 108 (s. 8–9, 64–65).

51 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 14 (s. 8–9).

52 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 42, 69 (s. 24–25, 38–39).

53 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 42 (s. 24–25).

54 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 3 (s. 2–3).

55 Zob. *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, dz. cyt., art. 45, 70 (s. 26–27, 38–41).

56 Zob. H. Izdebski, *Ustawa konstytucyjna Królestwa*, dz. cyt., s. 221–224.

Po klęsce powstania listopadowego nastąpiło bezterminowe zawieszenie Konstytucji Królestwa Polskiego, co w praktyce oznaczało jej nieformalne uchylenie. W celu uregulowania statusu kraju 26 lutego 1832 roku car Mikołaj I podpisał *Statut organiczny*⁵⁷. Jego tekst nadany został w języku rosyjskim i polskim, a kontrasygnował go minister sekretarz stanu hr. Stefan Grabowski wchodzący w skład utworzonego przez Rosjan Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego⁵⁸. Na jego mocy Królestwo Polskie zostało przyłączone do Rosji, stając się jego prowincją. Świadczył o tym między innymi fakt nadania Królestwu nie nowej Konstytucji, a statutu organicznego, mającego charakter aktu prawnego niższej rangi i podrzędnego w stosunku do ustawy zasadniczej.

Statut organiczny składał się z preambuły i 69 artykułów podzielonych na 5 rozdziałów. Do problematyki religijnej odnosiła się preambuła i 6 artykułów (5, 6, 13, 26, 48 i 50), co stanowiło około 8,7% wszystkich artykułów, a licząc preambułę jak artykuł, dałoby to 10% części składowych tego aktu prawnego.

W sprawach religijnych *Statut organiczny* powtarzał wszystkie najważniejsze postanowienia Konstytucji z 1815 roku. Gwarantował zatem wolność wyznania (art. 5), szczególną ochronę religii rzymskokatolickiej (art. 5) oraz nienaruszalność majątku należącego do kościołów unickiego i katolickiego (art. 6). Dopiero po powstaniu styczniowym na mocy ukazu carskiego z 1865 roku majątek Kościoła został przejęty przez skarb państwa, a w zamian przyznano klerowi pensje roczne⁵⁹. Statut nie odnosił się jednak do kwestii uposażenia duchowieństwa protestanckiego. Nie zawierał także przepisów dotyczących przysięgi na Boga, zobowiązujących króla i namiestnika do przestrzegania danego aktu prawnego. Nie stanowił również obecności biskupów w senacie – zapowiadał tylko powołanie osobną ustawą w miejsce

57 Zob. T. Demidowicz, *Statut Organiczny Królestwa Polskiego w latach 1832–1856*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 62 (2010) z. 1, s. 135.

58 Zob. T. Demidowicz, *Statut Organiczny z 1832 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, dz. cyt., s. 294.

59 Zob. *Statut organiczny*, „Dziennik Praw” 14 (1832) nr 55, art. 5–6 (s. 178–181); *Ukaz o urządzeniu duchowieństwa świeckiego rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskiem*, 26 grudnia 1865 r., „Dziennik Praw” 63 (1865) nr 206, s. 368–397.

dotychczasowych izb parlamentarnych Zgromadzeń Stanów Prowincjonalnych (nie zostały nigdy zwołane), nie precyzując ich składów⁶⁰. Poza tym nieokreśloną liczbę kandydatów na wakujące arcybiskupstwa i biskupstwa miała odtąd wskazywać królowi Rada Administracyjna za pośrednictwem namiestnika⁶¹. Nic nie wspominało natomiast o mianowaniu sufraganów, prałatów i kanoników, jak to miało miejsce w *Ustawie konstytucyjnej Królestwa Polskiego*. Oprócz tego statut dopuszczał cenzurę druku między innymi pod pretekstem ochrony poszanowania religii (art. 13)⁶².

W okresie zaborów na ziemiach polskich obowiązywały jeszcze cztery inne ustawy o charakterze ustrojowym. Trzy pierwsze z tego grona stanowiły konstytucje Wolnego Miasta Krakowa. Pierwsza z nich została nadana 3 maja 1815 roku wraz z tzw. traktatem dodatkowym, zawartym pomiędzy Austrią, Rosją i Prusami⁶³, a następnie została dołączona do *Aktu końcowego Kongresu Wiedeńskiego* z 9 czerwca tego samego roku⁶⁴. Została ona prawdopodobnie opracowana przez cara Aleksandra I, ks. Adama Jerzego Czartoryskiego i Józefa Kalasantego Szaniawskiego⁶⁵. Następnie została ona rozwinięta w *Konstytucję Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu* z 15 lipca 1818 roku.⁶⁶ Tę z kolei uchylono, ustanawiając ustawę zasadniczą z 30 maja 1833 roku⁶⁷, która obowiązywała do wcielenia – w wyniku upadku powstania krakowskiego – Wolnego Miasta Krakowa do monarchii habsburskiej

60 Zob. *Statut organiczny*, dz. cyt., art. 53–54 (s. 236–237).

61 Zob. *Statut organiczny*, dz. cyt., art. 26 (s. 202–203).

62 Zob. *Statut organiczny*, dz. cyt., art. 13 (s. 188–189).

63 Zob. *Traktat dodatkowy dotyczący się miasta Krakowa, jego okręgu i Konstytucji między dworami rosyjskim austriackim i pruskim*, w: A. Tessarczyk, *Rzeczpospolita Krakowska wolna, niepodległa i ściśle neutralna, pod opieką trzech wielkich mocarstw: Austrii, Prus i Rosji, a za ręką Kongresu Wiedeńskiego (1815–1846)*, posz. 1, Kraków 1863, s. 15–22.

64 Zob. *Akt końcowy Kongresu Wiedeńskiego, Wiedeń, 9 czerwca 1815 r.*, w: *Prawo międzynarodowe i historia*, dz. cyt., art. x (s. 23).

65 Zob. J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, dz. cyt., s. 239 i in.

66 Formalnie Konstytucja ta została ogłoszona 11 września 1818 roku.

67 Formalnie *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu* z 1833 r. została ogłoszona 11 września. Zob. J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta*, dz. cyt., s. 279.

w listopadzie 1846 roku⁶⁸. Wszystkie powyższe konstytucje zostały oktrojowane przez władców państw zaborczych – przy czym w przypadku Konstytucji z 1818 roku i 1833 roku nadania tych aktów prawnych przez monarchów trzech mocarstw miały charakter pośredni. Niemniej jednak przy ich tworzeniu uczestniczyli również Polacy.

W *Konstytucji Wolnego Miasta Krakowa* z 1815 roku na 22 artykuły – 8 (około 36,4% wszystkich) odnosiło się do religii i duchowieństwa. Odpowiednio w Konstytucji z 1818 roku było to 7 artykułów (około 29,2%) na 24 wszystkich, a w Konstytucji z 1833 roku – 10 artykułów (około 34,5%) na 29 istniejących (nie licząc preambuły). Kluczowe kwestie znajdowały się w przypadku pierwszej i drugiej Konstytucji Wolnego Miasta Krakowa już w trzech pierwszych artykułach, natomiast w Konstytucji z 1833 roku – w art. III i IV. Oprócz tego, porównując treść powyższych ustaw zasadniczych, należy stwierdzić, że każda kolejna była bardziej szczegółowa w zakresie badanej tematyki od poprzedniej⁶⁹.

Odnośnie do kwestii religijnych wszystkie konstytucje Wolnego Miasta Krakowa oparte były na tych samych zasadach. Każda klasyfikowała religie na trzy rodzaje. Najwyższy status przyznano wyznaniu rzymskokatolickiemu, które uznano za religię państwową. Następnie ustanowiono wolność i równość prawną wszystkich wyznań chrześcijańskich. Natomiast najmniejszą pozycję zajmowały tzw. wyznania tolerowane, które jednak również objęto opieką prawną. Domyślnie w ich skład wchodziły wszystkie religie niechrześcijańskie, w tym przede wszystkim wyznanie mojżeszowe⁷⁰. Prawa polityczne przyznano między innymi prałatom, kanonikom, proboszczom

68 Zob. J. Goclon, *Konstytucje Wolnego Miasta*, dz. cyt., s. 291 i in.; *Wcielenie Krakowa do Austrii*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846. Wybór źródeł*, oprac. J. Bieniarzówna, Wrocław 1950, s. 461–464; *Ogłoszenie gen. Castiglione o wcieleniu Krakowa do Austrii*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846*, dz. cyt., s. 464–469.

69 Zob. *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa 1815 r.*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846*, dz. cyt., s. 18–25; *Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu*, [Kraków 1818], s. 43; *My prezes i senatorowie wolnego, niepodległego i ściśle neutralnego miasta Krakowa i jego okręgu* [Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu], [Kraków 1833], s. 107.

70 Wyznanie mojżeszowe zostało wprost wymienione dopiero w Konstytucji z 1833 roku. Zob. *My prezes i senatorowie*, dz. cyt., art. 3 i 10 (s. 10–11, 38–39).

i ich zastępcom, natomiast odmówiono ich zakonnikom oraz Żydom i innym niechrześcijanom⁷¹.

Ostatnim aktem prawnym o charakterze ustrojowym ustanowionym na ziemiach polskich w dobie zaborów był *Statut krajowy Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Ogłoszony został przez austriackiego ministra stanu Antoniego Schmerlinga wraz z innymi statutami krajowymi jako załącznik (allegat) do tzw. patentu lutowego cesarza Austrii Franciszka Józefa I z 26 lutego 1861 roku⁷². Statut określał podstawy autonomii galicyjskiej w ramach monarchii habsburskiej. Składał się on z 43 paragrafów podzielonych na 3 rozdziały, z których tylko 3 paragrafy (około 7% wszystkich) dotyczyły problematyki związanej z duchowieństwem i religią. § 3 wymieniał arcybiskupów i biskupów wchodzących w skład galicyjskiego Sejmu Krajowego⁷³. § 18 stanowił, że wśród spraw, którymi może się on zajmować, znajdują się między innymi kwestie kościelne⁷⁴. Natomiast § 27 regulował kwestie związane z prawem patronatu i prezenty⁷⁵. Statut nie odnosił się więc do kluczowych zagadnień religijnych, ale podejmował jedynie wybrane problemy dotyczące przede wszystkim funkcjonowania duchowieństwa w Galicji.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę – w celu tymczasowego uregulowania podstawowych kwestii dotyczących organów władzy odradzającego się państwa – 20 lutego 1919 roku sejm wydał uchwałę nazywaną małą konstytucją⁷⁶. Nie zawierała ona jednak żadnych odniesień do religii.

71 Najbardziej szczegółowo na ten temat odnosi się Konstytucja z 1833 roku. Zob. *My prezes i senatorowie*, dz. cyt., art. 10 (s. 32–41).

72 Zob. *Patent cesarski z 26 lutego 1861*, w: M. Bobrzyński, W. L. Jaworski, J. Milewski, *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji 1859–1873*, Warszawa 1905, s. 61–64; J. Goclon, *Statut krajowy Galicji z 1861 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, dz. cyt., s. 386, 390 i in.

73 Zob. *Statut krajowy z 26 II 1861*, w: *Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914)*, oprac. S. Kieniewicz, Wrocław 1952, § 3 (s. 31).

74 Zob. *Statut krajowy z 26 II 1861*, dz. cyt., § 18 (s. 33–34).

75 Zob. *Statut krajowy z 26 II 1861*, dz. cyt., § 27 (s. 35).

76 Zob. *Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa*, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919 Nr 19, poz. 226 ze zm.; S. Krukowski, *Mała Konstytucja z 1919 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa

Podobna sytuacja miała miejsce także w przypadku *Statutu organicznego województwa śląskiego*, który został nadany Śląskowi przez sejm 15 lipca 1920 roku⁷⁷. W art. 4 zawarto jedynie stwierdzenie, że Sejm Śląski może się zajmować między innymi kwestiami wyznaniowymi, z pominięciem jednak spraw wchodzących w zakres polityki zagranicznej, czyli związanych z przyszłym konkordatem⁷⁸.

Szerzej do problematyki religijnej odwoływała się dopiero Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona 17 marca 1921 roku⁷⁹. Składała się ona z preambuły i 126 artykułów podzielonych na 7 rozdziałów. Do kwestii związanych z religią odnosiła się preambuła oraz 11 artykułów (8,7% wszystkich).

Już w pierwszym zdaniu preambuły ustawy zasadniczej z 1921 roku znalazło się *Invocatio Dei*. Jednak kolejne odniesienie do zagadnień religijnych można znaleźć dopiero w art. 54. Znajduje się tam przepis zobowiązujący każdego nowo wybranego prezydenta do złożenia przysięgi, odwołującej się do Boga, że będzie przestrzegał Konstytucji. Następnie w art. 95, 110, 111, 113, 115 i 116 ustanowiono wolność i równość wyznań oraz zagwarantowano prawo do posiadania majątku przez każdy kościół działający w Polsce⁸⁰. Art 112 nadawał prawo wychowywania dzieci w religii rodziców i opiekunów prawnych. Art. 114 stwierdzał, że wyznanie rzymskokatolickie jest wiarą większości narodu i przyznawał mu szczególnie ważną rolę. Nie

1990, s. 11 i n.; R. Kraczkowski, *Mała konstytucja z dnia 20 lutego 1919 r.*, w: *Małe konstytucje. Ustawy zasadnicze okresów przejściowych 1919 – 1947 – 1992*, red. R. Jastrzębski, M. Zubik, Warszawa 2014, s. 11 i n.

77 Zob. J. Ciągwa, *Autonomia Śląska w okresie II Rzeczypospolitej*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, dz. cyt., s. 217 i n.

78 Zob. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 15 lipca 1920 r. zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego* (Dz.U. z 1920 Nr 73, poz. 497).

79 Zob. *Sprawozdanie stenograficzne z 221 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 17 marca 1921 r.*, [Warszawa 1921], kol. 6; S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977, s. 304–305; S. Krukowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, dz. cyt., s. 69.

80 Zob. S. Piekarski, *Wyznania religijne w Polsce. Administracja wyznań. Konstytucja a wyznanie. Wolność sumienia. Konkordat. Prawosławie. Ewangelicy. Żydzi. Inne wyznania. Rozporządzenia wykonawcze do konkordatu*, Warszawa 1927, s. 8–15.

nadano jednak katolicyzmowi statusu religii państwowej⁸¹. Zapowiedziano także, że stosunki pomiędzy państwem a Kościołem rzymskokatolickim i innymi organizacjami wyznaniowymi będą uregulowane poprzez zawarcie układu ze Stolicą Apostolską (art. 114) i przy pomocy ustaw wypracowanych na podstawie zawartych porozumień (art. 115)⁸². Oprócz tego w art. 120 wprowadzono obowiązek nauki religii dla młodzieży do 18 roku życia, która miała być w całości lub częściowo finansowana przez państwo lub samorządy. Edukację religijną miał zapewnić właściwy terytorialnie związek religijny, co miało podlegać nadzorowi państwowemu. Można zatem stwierdzić, że problematyka religijna nie została w sposób szczególny uwypuklona w Konstytucji RP z 1921 roku. Przede wszystkim starano się podkreślić kwestię wolności wyznania, która pojawiała się w większości artykułów podnoszących zagadnienia dotyczące religii⁸³.

Po przejściu władzy przez sanację sejm uchwalił 23 kwietnia 1935 roku nową Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej⁸⁴. Składała się ona z 81 artykułów, z których tylko 3 (około 3,7%) odwoływały się do kwestii religijnych. Art. 2 stanowił, że prezydent RP jest niezależny i odpowiada jedynie przed Bogiem. Do Boga odwoływała się też aż kilkakrotnie przysięga prezydencka (art. 19). Oprócz tego art. 7 można traktować jako swego rodzaju deklarację równości wyznań pod względem prawnym. Stwierdzono bowiem w nim, że praw publicznych nie można ograniczać ze względu na religię. Generalnie tzw. Konstytucja kwietniowa nie odnosiła się wprost do głównych kwestii religijnych, nie określała miejsca religii w państwie i społeczeństwie. Biorąc jednak pod uwagę występowanie w niej odwołań do Boga, Trójcy Świętej

81 Zob. W. Jakubowski, K. Jajecznik, *Polska debata ustrojowa w latach 1917–1921. Perspektywa politologiczna*, Warszawa 2010, s. 319–320.

82 Konkordat regulujący stosunki państwa polskiego z Kościołem rzymskokatolickim zawarty został w 1925 roku. Zob. *Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 roku* (Dz.U. z 1925 Nr 72, poz. 501; T. Włodarczyk, *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem xx wieku*, t. 2, Warszawa 1986, s. 293–347.

83 Zob. *Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 1921 Nr 44, poz. 267).

84 Zob. E. Gdulewicz, A. Gwiżdż, Z. Witkowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, dz. cyt., s. 156 i in.

i Męki Pańskiej i łącząc ten fakt z polską tradycją konstytucyjną, można jedynie domyślać się szczególnej roli chrześcijaństwa, a w tym przede wszystkim wyznania rzymskokatolickiego⁸⁵.

Po drugiej wojnie światowej, w dobie przejmowania władzy w Polsce przez nowe siły polityczne, w celu unormowania sytuacji prawnej w państwie 19 lutego 1947 roku przyjęto *Ustawę konstytucyjną o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej*⁸⁶. Żaden jednak przepis znajdujący się w niej oraz ani jeden artykuł konstytucji marcowej z 1921 roku przywołanej przez nią nie odwoływał się do tematyki religijnej⁸⁷.

Powyższa tzw. Mała konstytucja z 1947 roku uchwalona została tylko na okres przejściowy, do czasu przyjęcia właściwej Konstytucji, co nastąpiło 23 lipca 1952 roku⁸⁸. Składała się ona z preambuły oraz 91 artykułów podzielonych na 10 rozdziałów. Do problematyki religijnej nawiązywały tylko 3 artykuły (około 3,3% wszystkich), które znajdowały się w końcowej części tej ustawy zasadniczej. W Konstytucji ustanowiono wolność wyznania (art. 70) i równość względem prawa wszystkich religii (art. 69)⁸⁹. Przyznawano czynne prawo wyborcze wszystkim pełnoletnim obywatelom bez względu na wyznanie (art. 81). Zakazywano szykanowania ludzi z powodu wyznawanej wiary (art. 69). Wprowadzono także rozdział Kościoła od państwa (art. 70). Poza tym zabroniono zarówno zmuszania obywateli do niebrania udziału w obrzędach religijnych, jak również do przymuszania ludzi do uczestniczenia w nich (art. 70). Można zauważyć, że obie sytuacje wskazane w tych przepisach zdarzały się powszechnie w ówczesnej Polsce. Środowisko polityczne sprawujące władzę w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

85 Zob. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku* (Dz.U. z 1935 Nr 30, poz. 227).

86 Zob. K. Działocha, *Mała Konstytucja z 1947 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, dz. cyt., s. 272 i in.; M. Kallas, *Uwarunkowania polityczno-prawne małej konstytucji z 19 lutego 1947 r.*, w: *Małe konstytucje. Ustawy*, dz. cyt., s. 56–74.

87 Zob. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 1947 Nr 18, poz. 71).

88 Zob. M. Rybicki, *Geneza i tryb przygotowania Konstytucji*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, dz. cyt., s. 343.

89 Zob. J. Dziobek-Romański, *Uznanie związków religijnych w Polsce (1944–1989) narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz*, Lublin 2004, *passim*.

promowało bowiem model społeczeństwa świeckiego. Z kolei ówczesna opozycja polityczna zazwyczaj była związana z Kościołem rzymskokatolickim, a przynajmniej pewne grupy społeczne, szczególnie wiejskie i małomiasteczkowe, piętnowały niereligijny tryb życia. Byłyby to więc bardzo trafne regulacje prawne, gdyby tylko były przestrzegane. Należy zatem stwierdzić, że pomimo faktu, iż w Konstytucji z 1952 roku artykuły odnoszące się do religii były nieliczne, to znajdujące się w niej przepisy były niezwykle treściwe i dobrze dobrane. Ogólnie można także stwierdzić, że rozpatrywana ustawa zasadnicza zawierała szereg regulacji prawnych gwarantujących wolność i prawa człowieka⁹⁰. Niestety, z powodu funkcjonującego wtedy systemu politycznego, w praktyce często nie była przestrzegana i była wykorzystywana przede wszystkim do celów propagandowych.

W okresie transformacji ustrojowej po 1989 roku – w celu tymczasowego uregulowania podstaw prawnych funkcjonowania państwa polskiego w nowo tworzącej się rzeczywistości politycznej – 17 października 1992 roku sejm przyjął *Ustawę konstytucyjną o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym*. Miała ona jednak charakter instytucjonalny i nie zawierała żadnych przepisów dotyczących religii⁹¹.

Po długoletnich pracach nad nową ustawą zasadniczą, 2 kwietnia 1997 roku Zgromadzenie Narodowe uchwaliło obecnie obowiązującą Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej⁹². W referendum konstytucyjnym przeprowadzonym 25 maja za jej przyjęciem oddanych zostało jedynie 52,71% wszystkich ważnych głosów⁹³. Przy czym najbardziej kontrowersyjny był fakt,

90 Zob. *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku* (Dz.U. z 1952 Nr 33, poz. 232).

91 Zob. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym* (Dz.U. z 1992 Nr 84, poz. 426); R. Chruściak, *Treść małej konstytucji z 1992 r.*, w: *Małe konstytucje. Ustawy*, dz. cyt., s. 97–118.

92 Zob. W. Kręćisz, W. Orłowski, *Przygotowanie, uchwalenie i ogólna charakterystyka Konstytucji z 1997 r.*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin 2002, s. 99.

93 Zob. *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 26 maja 1997 r. o wynikach głosowania i wyniku referendum konstytucyjnego przeprowadzonego w dniu 25 maja 1997 roku* (Dz.U. z 1997 Nr 54, poz. 353).

że referendum zostało uznane za ważne przy frekwencji wynoszącej tylko 42,86%⁹⁴. 16 lipca została podpisana przez prezydenta RP, a weszła w życie 17 października 1997 roku⁹⁵. Należy także zwrócić uwagę, że przy pracach nad Konstytucją brały udział różne kościoły i związki wyznaniowe, w tym przede wszystkim Kościół rzymskokatolicki⁹⁶.

Konstytucja III RP składa się z preambuły i 243 artykułów pogrupowanych w 13 rozdziałach. Kwestie dotyczące religii znajdują się w preambule i w 10 artykułach (około 4,1% wszystkich), rozłożonych po całej Konstytucji. W preambule znajduje się odwołanie do Boga, wiary i chrześcijańskiego dziedzictwa narodu polskiego. Przy czym zawsze obok tych fragmentów występuje pewna forma przeciwwagi dla roli religii (domyślnie Kościoła katolickiego) równoważąca jej znaczenie i wywodząca ogólnie przyjęte zasady również z innych źródeł. Stwierdzono bowiem, że „wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł”, wdzięczni „za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach” oraz „w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem”⁹⁷. Preambuła została więc tak skonstruowana, żeby każdy Polak – zarówno katolik, jak i niekatolik, wierzący i niewierzący – mógł znaleźć dla siebie coś, co jest dla niego ważne i nie obraża jego przekonań. Udało się przy tym połączyć zasady nowoczesnego państwa świeckiego z poszanowaniem religijnych tradycji narodowych. Generalnie pozostaje ona także w zgodzie

94 Zob. *Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 15 lipca 1997 r. w sprawie ważności referendum konstytucyjnego przeprowadzonego w dniu 25 maja 1997 roku* (Dz.U. z 1997 Nr 79, poz. 490); S. Gebethner, *Referendum konstytucyjne – uwikłania społeczne i prawnoustrojowe*, w: *Referendum konstytucyjne w Polsce*, red. M. J. Staszewski, Warszawa 1997, s. 116–120.

95 Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku* (Dz.U. z 1997 Nr 78, poz. 483).

96 Zob. R. Chruściak, W. Osiatyński, *Tworzenie konstytucji w Polsce w latach 1989–1997*, Warszawa 2001, s. 55; W. Tomaszewski, *Kompromis polityczny w procesie stanowienia Konstytucji Rzeczypospolitej z 2 kwietnia 1997 roku*, Pułtusk 2007, s. 130, 214–216; *Kościół i organizacje światopoglądowe o nowej polskiej Konstytucji. Wybór materiałów źródłowych z lat 1988–1997*, oprac. P. Borecki, C. Janik, Warszawa 2012, s. 445.

97 *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*, dz. cyt.

z zasadą wolności wyznania, aczkolwiek wymieniona z nazwy w preambule jest tylko religia chrześcijańska, co może wskazywać na szczególną jej rolę.

Następne odwołania do religii można znaleźć w Konstytucji RP w art. 25. Stanowi on równouprawnienie, poszanowanie i niezależność wszystkich kościołów i związków wyznaniowych⁹⁸. Stosunki pomiędzy państwem a danym kościołem mają regulować ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych z poszczególnymi przedstawicielami kościołów⁹⁹. Osobno wyszczególniono, że stosunek Rzeczypospolitej Polskiej do Kościoła katolickiego ureguluje umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy. Konkordat został zawarty już przez rząd Hanny Suchockiej w 1993 roku, ale na jego ratyfikację sejm wyraził zgodę dopiero w 1998 roku.¹⁰⁰

Art. 35 Konstytucji RP gwarantuje mniejszościom narodowym i etnicznym prawo do zakładania własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i zabezpieczających ich tożsamość religijną. W podobnym kierunku szły artykuły 48 i 53 (ust. 3), które stanowiły, że rodzice mają prawo do wychowywania dzieci zgodnie z swoimi przekonaniem religijnymi. Przy czym powinno się także uwzględniać prawo dziecka do wolności wyznania.

Wspomniany artykuł 53 zawiera przepisy dotyczące wolności wyznania. Ukoronowaniem tych praw jest wprowadzenie zasady, że nikt nie może zostać zmuszony do ujawnienia swoich przekonań religijnych. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie z powodów związanych z bezpieczeństwem i z porządkiem publicznym, ze zdrowiem oraz z ochroną moralności, wolności i praw innych osób¹⁰¹. Poza tym artykuł ten

98 Zob. P. A. Leszczyński, *Zagadnienia wyznaniowe w Konstytucji RP*, Warszawa 2001, s. 57 i n.

99 Zob. J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 43–52; R. M. Małajny, *III Rzeczpospolita państwem quasi-wyznaniowym (10 lat obowiązywania konfesyjnych postanowień Konstytucji z 1997 r.)*, w: *Dziesięć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. E. Gdulewicz, H. Zięba-Załucka, Rzeszów 2007, s. 184–199.

100 Zob. *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 roku* (Dz.U. z 1998 Nr 51, poz. 318); J. Zych, *Trudna lekcja demokracji*, Kraków 2010, s. 140–151; S. Sowiński, *Polityka i religia w Polsce po roku 1989*, w: *Religia i polityka. Zarys problematyki*, red. P. Burgoński, M. Gierycz, Warszawa 2014, s. 664–666.

101 Zob. M. Dzidek, *Miejsce i rola polskiego Kościoła katolickiego w życiu publicznym. Zarys relacji między państwem, kościołem, społeczeństwem*, Toruń 2007, s. 196.

stanowi możliwość nauczania religii w szkole. Przy czym edukacja taka nie może naruszać wolności sumienia i wyznania innych osób.

W celu ochrony swoich praw art. 191 Konstytucji RP umożliwia kościołom i związkom wyznaniowym wnoszenie spraw do Trybunału Konstytucyjnego¹⁰². Ustawa zasadnicza chroni również wolności religijne w stanach nadzwyczajnych oraz w stosunkach z wojskiem. Osobom, które z powodów religijnych odmawiają odbywania służby wojskowej art. 85 daje możliwość pełnienia w zamian służby zastępczej. Natomiast art. 233 stanowi, że w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie można ograniczać między innymi wolności i praw dotyczących sumienia i religii.

Oprócz tego Konstytucja z 1997 roku umożliwia prezydentowi RP (art. 130), członkom rządu (art. 151) oraz posłom (art. 104) składanie przysięgi z dodaniem zdania: „Tak mi dopomóż Bóg”. Osoby, które nie czują jednak takiej potrzeby, nie są do tego zobligowane. Można jednak zauważyć, że powyższa formuła, nawiązująca w sposób oczywisty do polskich tradycji religijnych, może być również uważana za formę dyskryminacji religii niechrześcijańskich.

Obowiązująca obecnie Konstytucja RP była zmieniana dwukrotnie. Nowelizacje te nie dotyczyły jednak kwestii religijnych¹⁰³. Oprócz tego, co jakiś czas zgłaszane są kolejne propozycje zmiany Konstytucji lub uchwalenia nowej ustawy zasadniczej. W zakresie dotyczącym religii w większości projekty te powielają rozwiązania przyjęte w obowiązującej Konstytucji RP. Można jednak zauważyć również pewne różnice i propozycje nowych przepisów konstytucyjnych.

Jedne z najbardziej znanych współczesnych projektów Konstytucji (z 2005 roku i 2010 roku) zostały wypracowane przez rządzącą obecnie partię Prawo i Sprawiedliwość (PiS). W sprawach religijnych zawierają one

102 Zob. J. Krukowski, *Konstytucyjna ochrona wolności sumienia i religii*, w: *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. nauk. L. Garlicki, A. Szyt, Warszawa 2003, s. 166–167; *Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (Dz.U. z 1989 Nr 29, poz. 155, art. 11, ust. 3).

103 Zob. *Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 2006 Nr 200, poz. 1471); *Ustawa z dnia 7 maja 2009 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 2009 Nr 114, poz. 946).

niemal identyczne rozwiązania. Już na ich początku, w pierwszym i trzecim wersie preambuły, umieszczone zostało *Invocatio Dei*, a następnie odwołano się również do tradycji chrześcijańskich państwa i narodu polskiego¹⁰⁴. Proponowana treść preambuły ma charakter dużo bardziej religijny niż ta w obecnie obowiązującej Konstytucji RP. Wynika to z faktu, że tradycje chrześcijańskie zostały zgeneralizowane i przypisane całemu społeczeństwu polskiemu.

Oprócz tego oba projekty Konstytucji zgłaszane przez PiS, pomimo deklarowanych wolności wyznania, sumienia i zrzeszania się oraz ochrony życia prywatnego, dopuszczają ustawową możliwość gromadzenia danych dotyczących kościołów i związków wyznaniowych przez organy i instytucje publiczne¹⁰⁵. Zaproponowany został również przepis dotyczący prawa obywateli do informacji między innymi w sprawie podejmowanych działań przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR) i aparat przymusu państwowego wymierzonych przeciwko Kościołowi rzymskokatolickiemu¹⁰⁶. Warto przy tym zwrócić uwagę, że przy tej okazji użyto pojedynczego wyrazu „Kościoł”, zapisanego dużą literą. Porównując taki właśnie zapis z zapisem tego wyrazu w innych przepisach, można stwierdzić, że odnosił się on do Kościoła katolickiego¹⁰⁷. Użyto zatem domyślnego wyrazu, co sugeruje

104 Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005, [preambuła]; *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, [Warszawa] 2010, [preambuła].

105 Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005, dz. cyt., art. 24; *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, [Warszawa] 2010, dz. cyt., art. 31.

106 Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005, dz. cyt., art. 28; *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, [Warszawa] 2010, dz. cyt., art. 35.

107 W teologii chrześcijańskiej „Kościoł” to wspólnota wierzących założona przez Jezusa Chrystusa, o charakterze jednolitym, świętym, apostołskim i powszechnym. Na skutek zaistniałych w przeszłości podziałów współcześnie w jego obrębie wyróżnia się: Kościół katolicki, kościoły przedchalcedońskie (zw. orientalnymi kościołami ortodoksyjnymi lub starożytnymi kościołami wschodnimi), kościoły prawosławne, kościoły i wspólnoty protestanckie, Kościół anglikański, kościoły episkopalne (wywodzące się z Kościoła anglikańskiego), kościoły wolne (np. anabaptyści, baptyści, czy zielonoświątkowcy), kościoły starokatolickie (odrzucające dogmat o nieomyślności papieża z I Soboru Watykańskiego) i in. Jednak szczególnie wśród katolików istnieje przekonanie, że Kościół

specjalny status tej wspólnoty wyznaniowej. Poza tym w rozpatrywanych projektach ustaw zasadniczych kościoły i związki wyznaniowe zostały pozbawione możliwości wnoszenia spraw do Trybunału Konstytucyjnego¹⁰⁸. Niewątpliwie stanowiłoby to znaczące ograniczenie posiadanego obecnie przez nie instrumentarium umożliwiającego im obronę swoich praw. Oprócz tego w art. 28 projektu Konstytucji PiS z 2010 roku stwierdzono, że obywatele mają prawo do ochrony obecności symboli religijnych istniejących w sferze publicznej zgodnie z miejscowymi zwyczajami¹⁰⁹. Przepis ten należy odnosić przede wszystkim do trwających w Polsce sporów o prawo do wywieszania krzyży na ścianach budynków szkół, urzędów i innych obiektów użyteczności publicznej¹¹⁰.

Z kolei propozycje zmiany Konstytucji proponowane przez Platformę Obywatelską (PO) praktycznie nie dotyczą wprost problematyki religijnej¹¹¹. Z ważniejszych postulatów tej partii w zakresie rozpatrywanej tematyki można wymienić pomysł z 2005 roku dotyczący utworzenia Ministerstwa Kultury, Dziedzictwa Narodowego, Wyznań Religijnych i Dialogu. Zamierzano do funkcjonującego wówczas Ministerstwa Kultury przyłączyć dział wyznań

zapoczątkowany przez Jezusa Chrystusa trwa jedynie w Kościele rzymskokatolickim. Zob. *Kościół*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 11, Warszawa 1878, s. 205–222; L. Górka, S. Napiórkowski, *Kościół a kościoły*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, B. Migut, R. Sawa i in., t. 9, Lublin 2002, kol. 1023–1024.

108 Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005, dz. cyt., art. 114–119; *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, [Warszawa] 2010, dz. cyt., art. 129–139.

109 Zob. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, [Warszawa] 2010, dz. cyt., art. 28.

110 Zob. A. Romanko, *Symbol krzyża w sferze publicznej w kontekście wybranych orzeczeń*, „*Kościół i Prawo*” (2013) nr 2(15), s. 207–225; W. Bańczyk, *Prawo do publicznego ekspozowania symbolu religijnego w świetle zasad neutralności i bezstronności w stosunkach państwo – Kościół na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz Rzeczypospolitej Polskiej*, „*Internetowy Przegląd Prawniczy TBSF UJ*” (2017) nr 4, s. 61–72; Ł. Bernaciński, *Opinia prawna w sprawie ekspozycji krzyży w szkole na wniosek grupy osób*, https://ordoiuris.pl/edukacja/opinia-prawna-w-sprawie-ekspozycji-krzyzy-w-szkole-na-wniosek-grupy-osob#_ftn3 (30.08.2020).

111 Zob. *Ustawa konstytucyjna z dnia ... 2005 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt*, w: R. Chruściak, *Prace konstytucyjne w latach 1997–2007*, Warszawa 2009, s. 384–395.

religijnych. Podjęcie takich działań tłumaczono planowanym zwiększeniem wydatków rządowych na remonty zabytków sakralnych, co spowodowałoby, że problemy wyznań religijnych byłyby bezpośrednio powiązane z ochroną dziedzictwa narodowego¹¹². Jednak w trakcie funkcjonowania rządów koalicyjnych PO-PSL nie zrealizowano tych zapowiedzi. W okresie I gabinetu Donalda Tuska (PO) w latach 2007–2011 Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych dalej pozostawał w strukturach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji¹¹³. Następnie, w czasie II rządu Tuska w latach 2011–2014 i gabinetu Ewy Kopacz (PO) w latach 2014–2015, został on przeniesiony do nowo utworzonego Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji¹¹⁴. Pewnym usprawiedliwieniem niewprowadzenia przez Platformę Obywatelską zapowiadanych zmian może być jednak fakt, że powyżej wspomniany postulat z 2005 roku proponował zespół ekspertów pod kierownictwem Jana Rokity, który wówczas był planowany na premiera z ramienia tej partii. Natomiast w praktyce został nim Donald Tusk i to on odpowiadał za kształt formułowanych gabinetów. Natomiast po dojściu do władzy PiS w 2015 roku Departament Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych powrócił do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji¹¹⁵.

Także inne polskie partie odnoszą się w różnym stopniu do kwestii religijnych¹¹⁶. Jednak żadne ze współczesnych polskich ugrupowań politycznych

112 Zob. *Struktura rządu*, w: *Państwo dla obywateli. Plan rządu 2005–2009*, red. J. Rokita, S. Kawalec i in., Warszawa 2005, s. 68.

113 Zob. *Zarządzenie nr 26 Prezesa Rady Ministrów z dnia 14 marca 2007 r. w sprawie nadania statutu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Administracji*, „Monitor Polski” 2007 nr 18 poz. 216.

114 Zob. *Zarządzenie Prezesa Rady Ministrów nr 97 z dnia 8 grudnia 2011 r. w sprawie nadania statutu Ministerstwu Administracji i Cyfryzacji*, „Monitor Polski” 2011 nr 107 poz. 1089.

115 Zob. *Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 10 lutego 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu zarządzenia Prezesa Rady Ministrów w sprawie nadania statutu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Administracji*, „Monitor Polski” 2021 poz. 170.

116 Zob. K. Kowalczyk, *Stanowiska polskich partii politycznych wobec religii i Kościoła. Propozycja typologii*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 15 (2015), s. 156–189; R. Kubicki, *The Attitude towards John Paul II and References Made to His Person by the Polish Parliamentary Parties from 2005 till 2019 – with Particular Emphasis on the Polish*

nie proponuje radykalnych zmian Konstytucji w tym zakresie. Nawet ugrupowania postrzegane jako przywiązane do tradycji religijnych w praktyce zazwyczaj nie dążą do znaczącej radykalizacji przepisów konstytucyjnych w tej dziedzinie. Na przykład projekt Konstytucji Ligi Polskich Rodzin (LPR) z 2005 roku tylko w niewielkim stopniu proponował wprowadzenie zmian w kwestiach religijnych w stosunku do obowiązującej Konstytucji RP. W kluczowym 25 artykule dodano jedynie ustęp 6 zakazujący wprost funkcjonowania sekt, które stosują metody manipulowania ludźmi¹¹⁷. Poza tym warto zwrócić uwagę, że tym samym artykule, podkreślając równouprawnienie wszystkich wyznań i kościołów, zwrócono jednocześnie uwagę, że tworzone uregulowania prawne powinny być zgodne z zasadami etycznymi opartymi na prawie naturalnym, które stanowiło podstawę dotychczasowego rozwoju dziejowego Polski¹¹⁸. Oprócz tego treści przysięg składanych przez prezydenta RP, posłów i prezesa i wiceprezesów Rady Ministrów oraz ministrów rozbudowano o możliwość wyrażenia preferencji religijnych poprzez ewentualne dodanie słów: „Tak mi dopomóż Panie Boże Wszechmogący w Trójcy Jedyny i Wszyscy Święci”¹¹⁹. Należy przy tym zauważyć, że powyższe propozycje wyraźnie preferują katolików i mogą być sprzeczne z głoszonym równouprawnieniem religijnym.

W ostatnim czasie wśród tematów najczęściej wywołujących spory społeczne i polityczne w Polsce jest problematyka aborcji. W polskiej debacie publicznej jest ona łączona z kwestiami religijnymi i światopoglądowymi. Była ona także przedmiotem propozycji zmian Konstytucji RP. Na przykład w 2006 roku grupa 150 posłów PiS, LPR, Samoobrony RP i Polskiego Stronnictwa Ludowego zgłosiła projekt ustanowienia konstytucyjnej ochrony życia od chwili poczęcia¹²⁰. Nie uzyskał on wymaganego poparcia w sejmie i stał się przyczyną konfliktu wewnętrznego w Prawie i Sprawiedliwości,

People's Party, the Law and Justice, the Democratic Left Alliance, and the Civic Platform, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 68 (4) (2020), s. 99–120.

117 Zob. *Projekt Konstytucji Czwartej Rzeczypospolitej*, w: R. Chruściak, *Prace konstytucyjne w latach 1997–2007*, dz. cyt., art. 25., ust. 6.

118 Zob. *Projekt Konstytucji Czwartej Rzeczypospolitej*, art. 25.

119 *Projekt Konstytucji Czwartej Rzeczypospolitej*, art. 104, 130, 151.

120 Zob. *Projekt ustawy o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, druk nr 993, Warszawa, 5 września 2006.

w wyniku którego w 2007 roku partię opuściło pięciu posłów, w tym ówczesny wiceprezes PiS i marszałek sejmu – Marek Jurek¹²¹. Utworzyli oni następnie własną formację polityczną pod nazwą Prawica Rzeczypospolitej.

Podsumowując powyższe badania zawarte w tym rozdziale, należy stwierdzić, że ustawą zasadniczą, która miała najbardziej religijny charakter, była Konstytucja Rzeczypospolitej z 3 maja 1791 roku. Wskazuje na to kilka faktów. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę, że problematyce religijnej poświęcono w niej w całości art. 1, który – biorąc pod uwagę konstrukcję *Ustawy rządowej* – należałoby utożsamiać z rangą dzisiejszego rozdziału. Ofiarowanie już pierwszego artykułu w tej ustawie zasadniczej, zatytułowanego *Religia panująca*, w zasadzie jest najlepszym dowodem na duże znaczenie zagadnień religijnych, a w praktyce Kościoła katolickiego w Konstytucji z 1791 roku. Porównywalna sytuacja występowała w zasadzie tylko w Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 roku, gdzie pierwsze trzy artykuły odnosiły się do kwestii wyznaniowych. Należy jednak zauważyć, że wchodziły one w skład tytułu 1, który oprócz nich złożony był jeszcze z jednego artykułu, który nie był związany z zagadnieniami religijnymi. Na ważne miejsce problematyki wyznaniowej w *Ustawie rządowej* z 1791 roku wskazuje również fakt, że są one podnoszone w sumie w aż 50% części składowych tej Konstytucji. Uwzględniając preambułę, oznacza to, że w co drugim artykule znajdowały się odniesienia do religii. W żadnej innej polskiej ustawie zasadniczej procentowo przepisy konstytucyjne nie nawiązywały tak często do zagadnień wyznaniowych.

Oprócz tego można zauważyć, że najwięcej artykułów odnoszących się do kwestii religijnych można znaleźć w Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 roku (13 artykułów), w Konstytucji z 1921 roku (preambuła i 11 artykułów), w obecnie obowiązującej Konstytucji RP z 1997 roku (preambuła i 10 artykułów), w Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 roku (10 artykułów) i w Konstytucji Wolnego Miasta Krakowa z 1833 roku (10 artykułów). Z kolei procentowo najmniejsza ilość przepisów podejmujących problematykę religijną występowała w Konstytucji Polskiej

121 Zob. *Biała księga. Poselski projekt ustawy o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2007, s. 461.

Rzeczypospolitej Ludowej z 1952 roku i w Konstytucji RP z 1935 roku. W obu ustawach zasadniczych znajdowały się zaledwie po 3 takie artykuły co stanowiło ponad 3% wszystkich artykułów. Przy czym należy zauważyć, że pomimo faktu, iż w Konstytucji z 1952 roku było mało artykułów odnoszących się do religii, to znajdujące się w niej przepisy były teoretycznie niezwykle treściwe. Stąd, trochę chyba paradoksalnie, najmniej religijną polską ustawą zasadniczą, nie licząc uchwalanych w okresach przejściowych tzw. małych konstytucji, można byłoby określić sanacyjną tzw. Konstytucję kwietniową. Wydaje się także, że w najbliższej przyszłości nie powinno się także nic zmienić w powyższym zestawieniu, ponieważ propozycje zmiany polskiej Konstytucji, wysuwane przez największe współczesne partie polityczne, pomimo wydawałoby się nieraz ostrej retoryki pojawiającej się w debacie publicznej w zakresie miejsca i roli Kościoła w państwie i społeczeństwie, generalnie nie postulują wprowadzenia radykalnych rozwiązań w rozpatrywanej tematyce.

ABSTRACT

The place and the role of religion in the Polish Fundamental Laws – from *The Governance Act* to draft changes to the constitution of the Republic of Poland in contemporary political thought

The study covers all Polish fundamental legal acts from the 16th century to the 21st century. Research findings show the most references to religious issues in the Constitution of 1791, and the fewest – in the Constitution of 1935. Today, Polish political parties rarely call for radical changes to the Constitution of the Republic of Poland. Currently, the biggest disputes concern mainly abortion law.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk M., Pastuszka S., *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym 1791–1982*, Warszawa 1985.
- Akt końcowy Kongresu Wiedeńskiego, Wiedeń, 9 czerwca 1815 r.*, w: *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. 1, Warszawa 1954, s. 20–24.

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Tzw. Metryka Litewska, dział VII, sygn. 4.
- Bała P., *Pod wezwaniem Boga czy Narodu. Religia a ustój – studium przypadku polskich konstytucji*, Warszawa 2010.
- Bańczyk W., *Prawo do publicznego eksponowania symbolu religijnego w świetle w świetle zasad neutralności i bezstronności w stosunkach państwo – Kościół na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki oraz Rzeczypospolitej Polskiej*, „Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ” (2017) nr 4, s. 61–72.
- Bartyzel J., *Tolerancja*, w: J. Bartyzel, B. Szlachta, A. Wielomski, *Encyklopedia polityczna*, t. 1: *Mysł polityczna: główne pojęcia, doktryny i formy ustroju*, Radom 2007, s. 406–410.
- Bauer K., *Uchwalenie i obrona Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1991.
- Bernaciński Ł., *Opinia prawna w sprawie ekspozycji krzyży w szkole na wniosek grupy osób*, https://ordoiuris.pl/edukacja/opinia-prawna-w-sprawie-ekspozycji-krzyzy-w-szkole-na-wniosek-grupy-osob#_ftn3 (30.08.2020).
- Biała księga. Poselski projekt ustawy o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2007.
- Black J., *Europa XVIII wieku 1700–1789*, Warszawa 1997.
- Chruściak R., Osiatyński W., *Tworzenie konstytucji w Polsce w latach 1989–1997*, Warszawa 2001.
- Chruściak R., *Treść małej konstytucji z 1992 r.*, w: *Małe konstytucje. Ustawy zasadnicze okresów przejściowych 1919 – 1947 – 1992*, red. R. Jastrzębski, M. Zubik, Warszawa 2014, s. 97–118.
- Ciągwa J., *Autonomia Śląska w okresie II Rzeczypospolitej*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 217–236.
- Cichoń P., *Rozwój myśli administracyjnej w Księstwie Warszawskim 1807–1815*, Kraków 2006.
- Demidowicz T., *Statut Organiczny Królestwa Polskiego w latach 1832–1856*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 62 (2010) z. 1, s. 135–165.
- Demidowicz T., *Statut Organiczny z 1832 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 293–315.
- Dziedzio A., *Konstytucja 3 maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych Oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo” 6 (2006) nr 4, s. 163–177.
- Działocha K., *Mała Konstytucja z 1947 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 263–310.

- Dzidek M., *Miejsce i rola polskiego Kościoła katolickiego w życiu publicznym. Zarys relacji między państwem, kościołem, społeczeństwem*, Toruń 2007.
- Dziobek-Romański J., *Uznanie związków religijnych w Polsce (1944–1989) narzędziem dyskryminacyjnej polityki władz*, Lublin 2004.
- Gdulewicz E., Gwiżdż A., Witkowski Z., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1935 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 141–216.
- Gebethner S., *Referendum konstytucyjne – uwikłania społeczne i prawno-ustrojowe*, w: *Referendum konstytucyjne w Polsce*, red. M. J. Staszewski, Warszawa 1997, s. 93–143.
- Goclon J., *Konstytucje Wolnego Miasta Krakowa z 1815, 1818 i 1833 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 233–292.
- Goclon J., *Statut krajowy Galicji z 1861 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 359–435.
- Górka L., Napiórkowski S., *Kościół a kościoły*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, B. Migut, R. Sawa i in., t. 9, Lublin 2002, kol. 1023–1024.
- Grochulska B., *Małe państwo wielkich nadziei*, Warszawa 1987.
- Izdebski H., *Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego z 1815 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 185–232.
- Jakubowski W., Jajecznik K., *Polska debata ustrojowa w latach 1917–1921. Perspektywa politologiczna*, Warszawa 2010.
- Kallas M., *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 105–155.
- Kallas M., *Uwarunkowania polityczno-prawne małej konstytucji z 19 lutego 1947 r.*, w: *Małe konstytucje. Ustawy zasadnicze okresów przejściowych 1919 – 1947 – 1992*, red. R. Jastrzębski, M. Zubik, Warszawa 2014, s. 56–74.
- Kądziela Ł., *Rok realizacji reform majowych (1791–1792)*, w: *Rok monarchii konstytucyjnej. Piśmiennictwo polskie lat 1791–1792 wobec Konstytucji 3 Maja*, red. T. Kostkiewiczowa, Warszawa 1992, s. 7–27.
- Kieniewicz S., *Historia Polski 1795–1918*, Warszawa 1997.
- Kitowicz J., *Pamiętniki, czyli Historia polska*, Warszawa 2005.
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 roku* (Dz.U. z 1998 Nr 51, poz. 318).

- Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dn. 10 lutego 1925 roku* (Dz.U. z 1925 Nr 72, poz. 501).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 roku* (Dz.U. z 1952 Nr 33, poz. 232).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku* (Dz.U. z 1997 Nr 78, poz. 483).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2005.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, [Warszawa] 2010.
- Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa 1815 r.*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846. Wybór źródeł*, oprac. J. Bieniarzówna, Wrocław 1950, s. 18–25.
- Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu*, [Kraków 1818].
- Kościoły i organizacje światopoglądowe o nowej polskiej Konstytucji. Wybór materiałów źródłowych z lat 1988–1997*, oprac. P. Borecki, C. Janik, Warszawa 2012.
- Kościół*, w: *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetze-
ra i Weltego z licznymi jej dopełnieniami*, wyd. M. Nowodworski, t. 11, Warszawa 1878, s. 205–222.
- Kowalczyk K., *Stanowiska polskich partii politycznych wobec religii i Kościoła. Propozycja typologii*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” 15 (2015), s. 156–189.
- Kraczkowski R., *Mała konstytucja z dnia 20 lutego 1919 r.*, w: *Małe konstytucje. Ustawy zasadnicze okresów przejściowych 1919 – 1947 – 1992*, red. R. Jastrzębski, M. Zubik, Warszawa 2014, s. 11–26.
- Kręcisiz W., Orłowski W., *Przygotowanie, uchwalenie i ogólna charakterystyka Konstytucji z 1997 r.*, w: *Polskie prawo konstytucyjne*, red. W. Skrzydło, Lublin 2002, s. 87–107.
- Krukowski J., *Konstytucyjna ochrona wolności sumienia i religii*, w: *Sześć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Doświadczenia i inspiracje*, red. nauk. L. Garlicki, A. Szmyt, Warszawa 2003, s. 159–167.
- Krukowski J., Warchałowski K., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000.
- Krukowski S., *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977.
- Krukowski S., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 19–119.
- Krukowski S., *Mała Konstytucja z 1919 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 7–17.

- Kubicki R., *The Attitude towards John Paul II and References Made to His Person by the Polish Parliamentary Parties from 2005 till 2019 – with Particular Emphasis on the Polish People’s Party, the Law and Justice, the Democratic Left Alliance, and the Civic Platform*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 68(4) (2020), s. 99–120.
- Kubicki R., *Współczesne znaczenie polityczne i społeczne Konstytucji 3 maja w Polsce i na arenie międzynarodowej*, w: *Państwo i prawo wobec wyzwania u progu trzeciej dekady XXI wieku*, red. R. M. Czarny, Ł. Baratyński, P. Ramiączek, K. Spryszak, Toruń 2020, s. 119–134.
- Kuznecowiene J., *Lithuania*, w: *Encyclopedia of World Constitutions*, red. G. Robberts, New York 2007, s. 543–546.
- Leszczyński P. A., *Zagadnienia wyznaniowe w Konstytucji RP*, Warszawa 2001.
- Malec J., Malec D., *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2003.
- Małajny R. M., *III Rzeczpospolita państwem quasi-wyznaniowym (10 lat obowiązywania konfesyjnych postanowień Konstytucji z 1997 r.)*, w: *Dziesięć lat Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. nauk. E. Gdulewicz, H. Zięba-Załucka, Rzeszów 2007, s. 184–199.
- My prezes i senatorowie wolnego, niepodległego i ściśle neutralnego miasta Krakowa i jego okręgu* [Konstytucja Wolnego Miasta Krakowa i jego okręgu], [Kraków 1833].
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 26 maja 1997 r. o wynikach głosowania i wyniku referendum konstytucyjnego przeprowadzonego w dniu 25 maja 1997 roku* (Dz.U. z 1997 Nr 54, poz. 353).
- Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 10 lutego 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu zarządzenia Prezesa Rady Ministrów w sprawie nadania statutu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Administracji*, „Monitor Polski” (2021) poz. 170.
- Ogłoszenie gen. Castiglione o wcieleniu Krakowa do Austrii*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846. Wybór źródeł*, oprac. J. Bieniarzówna, Wrocław 1950, s. 464–469.
- Patent cesarski z 26 lutego 1861*, w: M. Bobrzyński, W. L. Jaworski, J. Milewski, *Z dziejów odrodzenia politycznego Galicji 1859–1873*, Warszawa 1905, s. 61–64.
- Piekarski S., *Wyznania religijne w Polsce. Administracja wyznań. Konstytucja a wyznanie. Wolność sumienia. Konkordat. Prawosławie. Ewangelicy. Żydzi. Inne wyznania. Rozporządzenia wykonawcze do konkordatu*, Warszawa 1927.
- Prawa kardynalne (1768–1791)*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1947.

- Projekt Konstytucji Czwartej Rzeczypospolitej*, w: R. Chruściak, *Prace konstytucyjne w latach 1997–2007*, Warszawa 2009, s. 207–271.
- Projekt ustawy o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, druk nr 993, Warszawa, 5 września 2006.
- Rogier L. J., *Wiek Oświecenia i rewolucja (1715–1800)*, w: *Historia Kościoła*, t. 4: 1715–1848, red. L. J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, Warszawa 1987, s. 7–147.
- Romanko A., *Symbol krzyża w sferze publicznej w kontekście wybranych orzeczeń*, „Kościół i Prawo” (2013) nr 2(15), s. 207–225.
- Rybicki M., *Geneza i tryb przygotowania Konstytucji*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 2, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 311–343.
- Sejmy. Prawo uchwalone dnia 13 maja 1791 r.*, Kórnik 1985.
- Skarbek J., *Kościół katolicki na ziemiach polskich pod zaborami 1773–1848*, w: *Historia Kościoła*, t. 4: 1715–1848, red. L. J. Rogier, G. de Bertier de Sauvigny, J. Hajjar, Warszawa 1987, s. 454–501.
- Sobociński W, Senkowska-Gluck M., *Źródło prawa i poznania prawa*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 70–78.
- Sowiński S., *Polityka i religia w Polsce po roku 1989*, w: *Religia i polityka. Zarys problematyki*, red. P. Burgoński, M. Gierycz, Warszawa 2014, s. 658–686.
- Sójka-Zielińska K., *Historia prawa*, Warszawa 1981.
- Sójka-Zielińska K., *Prawo cywilne*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 131–152.
- Sprawozdanie stenograficzne z 221 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 17 marca 1921 r.*, [Warszawa 1921]
- Stankiewicz Z., *Królestwo Polskie 1815–1863*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 168–469.
- Statut krajowy z 26 II 1861*, w: *Galicja w dobie autonomicznej (1850–1914)*, oprac. S. Kieniewicz, Wrocław 1952, s. 31–36.
- Statut organiczny*, „Dziennik Praw” 14 (1832) nr 55, s. 172–249.
- Struktura rządu*, w: *Państwo dla obywateli. Plan rządzenia 2005–2009*, red. J. Rokita, S. Kawalec i in., Warszawa 2005, s. 64–71.
- Szczańska Z., *Ustawa Rządowa z 1791 r.*, w: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, t. 1, red. M. Kallas, Warszawa 1990, s. 19–101.

- Tomaszewski W., *Kompromis polityczny w procesie stanowienia Konstytucji Rzeczypospolitej z 2 kwietnia 1997 roku*, Pułtusk 2007.
- Traktat dodatkowy dotyczący się miasta Krakowa, jego okręgu i Konstytucji między dworami rosyjskim austriackim i pruskim*, w: A. Tessarczyk, *Rzeczpospolita Krakowska wolna, niepodległa i ściśle neutralna, pod opieką trzech wielkich mocarstw: Austrii, Prus i Rosji, a za rękojmą Kongresu Wiedeńskiego (1815–1846)*, posz. 1, Kraków 1863, s. 15–22.
- Traktat pokojowy francusko-rosyjski z 25 czerwca/7 lipca 1807 r.*, w: *Historia ustroju i prawa w Polsce 1772/1795–1918*, wyd. M. Kallas, M. Krzymkowski, Warszawa 2006, s. 46–47.
- Traktat zawarty pomiędzy Francją a Prusami, Tylża, 9 lipca 1807 r.*, w: *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, oprac. L. Gelberg, t. 1, Warszawa 1954, s. 18–19.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 15 lipca 1997 r. w sprawie ważności referendum konstytucyjnego przeprowadzonego w dniu 25 maja 1997 roku* (Dz.U. z 1997 Nr 79, poz. 490).
- Uchwała Sejmu z dnia 20 lutego 1919 r. o powierzeniu Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa*, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1919 Nr 19, poz. 226 ze zm.
- Ukaz Jego Cesarsko-Królewskiej Mości dotyczący uprawnień Żydów w Królestwie Polskim*, 5 czerwca 1862, „Dziennik Praw” 60 (1862) nr 180, s. 18–33.
- Ukaz o urządzeniu duchowieństwa świeckiego rzymsko-katolickiego w Królestwie Polskiem*, 26 grudnia 1865 r., „Dziennik Praw” 63 (1865) nr 206, s. 368–397.
- Uruszczak W., *Ustawy okołokonstytucyjne Sejmu Wielkiego z 1791 i 1792 roku*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” (2013) nr 6(3), s. 247–258.
- Ustawa konstytucyjna Królestwa Polskiego*, „Dziennik Praw” 1 (1816) nr 1, s. 2–103.
- Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego*, „Dziennik Praw” 1 (1810), s. I–XLVII.
- Ustawa konstytucyjna z dnia ... 2005 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt*, w: R. Chruściak, *Prace konstytucyjne w latach 1997–2007*, Warszawa 2009, s. 384–395.
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 15 lipca 1920 r. zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego*, (Dz.U. z 1920 Nr 73, poz. 497).
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą*

- Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym* (Dz.U. z 1992 Nr 84, poz. 426).
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 1947 Nr 18, poz. 71).
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku* (Dz.U. z 1935 Nr 30, poz. 227).
- Ustawa rządowa*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 220–225.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (Dz.U.) 1989 Nr 29, poz. 155).
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U.) z 1921 Nr 44, poz. 267).
- Ustawa z dnia 7 maja 2009 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 2009 Nr 114, poz. 946).
- Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz.U. z 2006 Nr 200, poz. 1471).
- Wcielenie Krakowa do Austrii*, w: *Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846. Wybór źródeł*, oprac. J. Bieniarzówna, Wrocław 1950, s. 461–464.
- Włodarczyk T., *Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku*, t. 2, Warszawa 1986.
- Zarządzenie nr 26 Prezesa Rady Ministrów z dnia 14 marca 2007 r. w sprawie nadania statutu Ministerstwu Spraw Wewnętrznych i Administracji, „Monitor Polski” (2007) nr 18, poz. 216.
- Zarządzenie Prezesa Rady Ministrów nr 97 z dnia 8 grudnia 2011 r. w sprawie nadania statutu Ministerstwu Administracji i Cyfryzacji, „Monitor Polski” (2011) nr 107 poz. 1089.
- Zasady do poprawy formy rządu*, w: *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 157–159
- Zasady Konstytucji Królestwa Polskiego z dn. 25 maja 1815 r.*, w: *Konstytucje polskie 1791–1921*, wyd. M. Handelsman, Warszawa 1922, s. 40–47.
- Zgorzelska A., *Stanisław August – nie tylko mecenas*, Warszawa 1996.
- Zienkowska K., *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław 2004.
- Zych J., *Trudna lekcja demokracji*, Kraków 2010.